

УДК 343.711

DOI 10.32755/sjlaw.2022.02.089

Ковальська П. Г.,

старший викладач кафедри кінології та спеціальних дисциплін,
Територіально відокремлене відділення «Хмельницька філія
Академії Державної пенітенціарної служби», м. Хмельницький, Україна
ORCID: 0000-0003-0578-2630

СУЧАСНА КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИСТОСТІ ЗЛОЧИНЦЯ, ЯКИЙ ВІДБУВАЄ ПОКАРАННЯ В МІСЦЯХ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

У рамках досліджуваного питання було приділено увагу теоретико-прикладному аналізу та визначено кримінологічну характеристику особи, яка відбуває покарання. Як складову криміналістичної характеристики засудженого виокремлено кримінально-виконавчу характеристику особи, яка відбуває покарання. У межах криміналістичної характеристики особистості злочинця, який відбуває покарання в місцях позбавлення волі, розглянуто його складові елементи.

Ключові слова: засуджений, покарання, позбавлення волі, кримінально-правова характеристика, криміналістична характеристика, кримінально-виконавча характеристика, особистість злочинця.

Постановка проблеми. Україна вже впродовж багатьох років перебуває на шляху становлення і розбудови національного законодавства, яке охоплює всі сфери життя суспільства. Цей тривалий та складний процес безпосередньо й стосується функціонування органів та установ, які виконують кримінальні покарання, в законодавчому забезпеченні діяльності яких відбулись важливі зміни. Разом із ухваленням Кримінального виконавчого кодексу України у 2017 році було схвалено Концепцію реформування (розвитку) пенітенціарної системи України, яка передбачає подальше реформування пенітенціарної системи України для беззаперечного дотримання прав людини та громадянина і гуманізації кримінально-виконавчого механізму, встановлення відповідності між завданнями та функціями таких органів, з одного боку, структурою та їх чисельністю, з другого, та фінансовим забезпеченням, з третього. Концепція визначає основні напрями реформування кримінально-виконавчої служби. Крім того, в Концепції зазначається, що складний криміногенний склад засуджених та осіб, узятих під варту, вимагає про-

ведення комплексу заходів оперативно-профілактичного характеру, спрямованих на документування їх протиправної поведінки та нейтралізацію негативного впливу на стан оперативної обстановки в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах.

Саме в цьому напрямі реформування кримінально-виконавчої служби України вимагає подальшого вдосконалення наявних та розвитку нових наукових теорій, що мають на меті поглиблене вивчення особи засудженого протягом строку відбування кримінального покарання з метою ефективного застосування основних засобів виправлення та ресоціалізації й досягнення цілей покарання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичною базою написання статті стали наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема: В. В. Голіної, Д. А. Нікітіна, С. В. Царюка, М. О. Маршуби, В. О. Коновалова, А. А. Котельникової, О. В. Поповича, С. Ф. Денисова та інших дослідників.

Мета статті полягає в аналізі на науковому рівні теоретико-прикладних аспектів криміналістичної характеристики засуджених, які відбувають покарання як нового в науці кримінально-виконавчого права інституту, що дозволяє комплексно підійти до вивчення засудженого щодо відбування покарання та протягом строку відбування покарання для вжиття заходів, які в подальшому унеможливлуватимуть вчинення злочину повторно.

Виклад основного матеріалу. Повноцінна інформація про контингент засуджених, у тому числі обізнаність щодо їх кримінально-правової характеристики, є обов'язковою умовою для нормального функціонування органів, які виконують покарання, а також наукових установ, що вивчають проблеми кримінально-виконавчої системи. Водночас підвищення ефективності діяльності кримінально-виконавчої системи можливе лише під час врахування особливостей засуджених, які становлять інтерес як для науковців, так і для практичних працівників. Зауважимо, що кожна засуджена особа є особистістю, яка має системний набір взаємопов'язаних між собою властивостей, якостей, схильностей, принципів, звичок, звичаїв та рис характеру, що пояснюють не лише причини скоєння злочину, за який особа відбуває кримінальне покарання, а також причини його позитивної чи негативної поведінки в умовах позбавлення волі.

Отже, під час аналізу характеристики засуджених, які відбувають покарання, вдалим є використання поняття не «особа», а «особистість», що дозволяє враховувати її психологічні особливості та певною мірою розкриває її внутрішній світ.

Як зазначає В. В. Голіна, «особистість злочинця – це сукупність природжених і соціально надбаних рис, якостей, властивостей, пороків, що тією чи іншою мірою типово притаманні людям, які вчинили злочини і в яких ці властивості, якості, риси чи пороки виявилися» [1, с. 96].

Зауважимо, що законодавство не оперує поняттям «криміналістична характеристика засудженого», що зумовлює важливість вироблення єдиного наукового підходу до цієї дефініції. Так, Д. А. Нікітін зазначає, що криміналістична характеристика засуджених – це блок інформації, яка може стосуватися двох періодів: по-перше, перебування під вартою під час слідства, суду, оскарження вироку, по-друге, відбування засудженим покарання у виді позбавлення волі або іншого покарання, призначеного за вироком суду, що набрав чинності [2, с. 109–110]. Царюк С. В. стверджує, що криміналістичною характеристикою засудженого є врегульоване чинним кримінальним та кримінально-виконавчим законодавством передбачене в часі, комплексне вивчення особи, яка відбуває покарання в місцях позбавлення волі, завдяки чому забезпечуються вибір та застосування засобів виправлення та ресоціалізації засудженого, його адаптація після звільнення [3, с. 15].

Вважаємо, що під криміналістичною характеристикою засудженого пропонуємо розуміти відомості про особу засудженого, його злочинну поведінку, що виявляються на початковому та подальшому етапах вивчення особи засудженого до та під час відбування ним покарання з метою його виправлення та запобігання скоєнню нових злочинів.

У своїй монографії В. В. Голіна та М. О. Маршуба зазначають, що в межах криміналістичної характеристики злочинця комплексно й найбільш повно розкриваються соціальні та психологічні особливості людини, яка порушила кримінальне законодавство, аналізується мотивація злочинної поведінки, виявляються певні зв'язки окремих морально-психологічних рис

із характером незаконної діяльності, досліджуються психоемоційні властивості особистості в ракурсі взаємодії певних суб'єктивних факторів та зовнішніх умов у механізмі злочинної поведінки, враховуються найбільш типові кримінально-правові, соціально-демографічні, рольові та інші ознаки подібних осіб [4, с. 88].

Крім того, як складову криміналістичної характеристики засудженого, доцільно виокремлювати кримінально-виконавчу характеристику особи, яка відбуває покарання. Вважаємо, що це поняття окреслює особистість злочинця, який відбуває покарання в місцях позбавлення волі, означає комплекс об'єктивної інформації, до якої належать дані про місце та режим відбування покарання, про забезпеченість зайнятістю в умовах ізоляції тощо, з одного боку, та фактичну модель життя після звільнення, з іншого боку, та суб'єктивної інформації, до якої належить ставлення засудженого злочинця до суспільно корисної праці, освіти тощо. У сукупності зазначена інформація дає уявлення про рівень трансформації особистості злочинця в законслухняну особистість, його готовність вести після відбування покарання законслухняний спосіб життя.

У межах криміналістичної характеристики особистості злочинця, який відбуває покарання в місцях позбавлення волі, доцільно розглянути його складові елементи. Аналіз юридичній літературі демонструє й різні погляди на структурні елементи характеристики особи злочинця. Найпоширенішою є виділення таких груп ознак: 1) соціально-демографічні ознаки; 2) кримінально-правові ознаки; 3) соціально-рольовий статус; 4) мотиваційна сфера; 5) ціннісно-нормативна сфера; 6) етично-психологічні ознаки. Перераховані властивості, якості, ознаки, соціальні зв'язки особи злочинця знаходяться у взаємодії та лише у своїй єдності формують портрет злочинця.

Заслужують на увагу пропозиції окремих авторів виділяти такі категорії ознак щодо структури особистості злочинця: 1) соціально-демографічні: а) загальногромадянська сфера (соціальне походження, соціальне становище, освіта, участь у суспільно-політичних подіях тощо); б) сімейна сфера (сімейний стан, склад сім'ї, взаємини членів сім'ї тощо); в) побутова сфе-

ра (місце проживання, житлові умови, матеріальне становище; найближче побутове оточення, знайомства тощо); г) виробнича сфера (професія, спеціальність, рід заняття, трудовий стаж, характеристика в колективі тощо); 2) соціально-психологічні: а) етична сфера (світоглядні та етичні риси людини); б) інтелектуальна сфера (рівень розумового розвитку, обсяг знань, життєвий досвід тощо); в) емоційна сфера (сила і швидкість реакцій на подразники, ступінь емоційної збудливості тощо); г) вольова сфера (цілеспрямованість особистості, самовладання, рішучість тощо) [5, с. 122].

Зазначені ознаки структури особистості злочинця максимальнов повно охоплюють усі сфери, аналіз яких дозволяє сформуувати цілісне уявлення та напрацювати механізм превентивного впливу. Вважаємо, що, крім наведених вище соціально-демографічних та соціально-психологічних ознак структури особистості злочинця, варто враховувати й кримінально-виконавчі ознаки. Усі зазначені ознаки є унікальними в кожній засудженій особі та динамічними, оскільки мають властивість змінюватись з плином часу. Оскільки в межах однієї статті неможливо дослідити всі вищепераховані складові характеристики засуджених, які відбувають покарання, тому приділимо основну увагу найбільш актуальним, на наше переконання, на сучасному етапі реформування кримінально-виконавчої системи в Україні характеристикам.

Щодо соціально-демографічних ознак структури особистості злочинця, проаналізуємо основні її складові критерії.

1. Віковий критерій, під яким розуміється окремо взятий період розвитку особистості, який впливає на суспільні функції людини, її звички, способи самовираження у суспільстві, а також змінює способи реагування на конфліктні ситуації. Віковий критерій дає можливість виявляти найбільш криміногенну активність та особливості злочинної поведінки кожної вікової групи.

2. Статева належність – основна відмінність жіночих злочинів від чоловічих полягає, перш за все, в наслідках скоєного злочинного діяння. До прикладу, жінці притаманні такі якості, як: імпульсивність, почуття провини, тривожність, підвищене занепокоєння за майбутнє, що не властиве чоловікам. Найчастіше вони наділені холоднокрівністю під час планування й ско-

ення небезпечних діянь, подальша доля їх турбує, оскільки вони усвідомлюють тяжкість скоєного, почуття провини перед родичами потерпілого не відіграють особливого значення.

3. Відсутність сталого матеріального забезпечення та неблагополучні стосунки в колі сім'ї впливають не лише на психологічно-емоційний стан індивіда та спричинення злочинного навантаження, а й спричиняють безліч факторів, які сприяють скоєнню злочинів.

4. Освіта – це важлива характеристика, що впливає на риси кожної особистості. Форма поведінки залежить від рівня освіти індивіда. Вона впливає на правосвідомість та здатність особистості обирати собі найбільш оптимальний вид поведінки, оскільки освіта пов'язана з культурними якостями, статусом особистості у соціумі і реалізацією можливих життєвих планів.

5. Професійна діяльність – здебільшого типова особистість злочинця належить до числа осіб робітничих професій, особливо ті, які скоїли навмисні вбивства та завдали тяжкі тілесні ушкодження [6, с. 302].

Щодо соціально-психологічних ознак структури особистості злочинця, ними виступають:

- мотивація безпідставного збагачення (корисливо-паразитична діяльність);
- усталення системи цінностей і установок, спрямованих на споживання людиною матеріальних благ далеко понад потребу для її існування (виживання);
- культурна маргіналізація та деградація особистості через падіння рівня соціальної культури;
- слабкість особистості щодо сприйняття негативних виявів оточення та навколишнього світу;
- легкість та швидкість набуття корисливих мотивів із розривом причинно-наслідкового зв'язку із вчиненням дій або працею особи;
- поширеність правового нігілізму та панування всездозволеності в суспільстві;
- пропаганда не правових цінностей, низький рівень розвитку інститутів громадянського суспільства;

– наближеність до можливостей та джерел незаконного разового збагачення (наявність можливостей використовувати власне соціально-трудове становище в позаправовій площині);

– низький рівень суспільної моралі та низький рівень моральної культури в особи;

– поширення детермінант суспільної та особистої психології безкарності, недостатня ефективність державної політики у сфері правової освіти.

Слід зауважити, що наведена система детермінант соціально-психологічної характеристики особистості злочинця є типовою для всіх осіб, що вчиняють злочин, але саме по собі середовище злочинців не є однотипним та цілісним з погляду характеристик самих осіб.

Крім психологічного портрета та соціальних особливостей, злочинців відрізняють, на думку О. В. Поповича, ще за ступенем «кримінальної зараженості особи». Тобто, на думку дослідника, за таким критерієм доцільно виділяти:

– «глобальний злочинний тип (тип з повною злочинною зараженістю). Цей тип асоціальний. Він негативно ставиться до праці та людей. Представники цього типу не мислять життя поза злочинами, які їм обіцяють основні радощі. Усі їхні мотиви, відчуття пов'язані із задумом здійснення злочинів, їхня воля тверда і непохитна в кримінальних діяннях;

– парціальний тип, тобто з частковою кримінальною зараженістю. Особистість цих людей ніби роздвоєна, в ній уживаються риси нормального соціального типу і риси злочинця;

– передкримінальний тип означає, що ці люди володіють такими морально-психологічними властивостями, які в певній ситуації, якщо вони опиняться в ній, неминуче скоюють злочини» [7, с. 314].

Важливість такої диференціації типів особистостей полягає в тому, що, ідентифікуючи їх, можна, по-перше, уникнути зростання кількості злочинів шляхом профілактичних засобів. По-друге, таке розуміння диференціації рис особи дасть змогу застосовувати до різних злочинців за вчинення різних за способом та мотивами злочинів відповідні способи покарання, що також будуть відрізнятися між собою за ступенем суворості та ступенем

психологічного впливу. Але треба враховувати і складність у практичному застосуванні такої ідентифікації осіб, їх детермінації та здійснення заходів правового впливу. Річ у тому, що середовище злочинців саме по собі соціалізовано та стратифіковано залежно від панівних традицій у такій групі злочинців.

Отже, цілком виправданим висновком буде теза про те, що психологічні особливості особи злочинця формуються не лише під впливом зовнішніх загальних чинників, про які йшлося вище, важливим чинником є вплив самого середовища, самої спільноти, яка сформулювала та виробила власні принципи поведінки і власний «моральний кодекс». Усе це свідчить про формування стійких глибинних дефектів:

– дефекти психічного стану. Це ті дефекти, які отримує особа, яка вже скоїла злочин і потрапила «заочно» до середовища злочинців;

– дефекти індивідуальної свідомості, що розкриваються через низьку правову культуру, низьку правову поінформованість та особливості сприйняття реальності під час перебування в середовищі злочинців;

– порушення особистісних установок та детермінант у модах поведінки особи, яка скоює злочин;

– патологічні відхилення у сприйнятті людиною призначення та необхідності тих чи інших речей, що стають предметами злочину [8, с. 307].

Щодо кримінально-правових ознак особистості особи, яка відбуває покарання, зазначимо, що згідно з кримінальним законодавством України суд під час призначення покарання має враховувати характер і ступінь суспільної небезпечності вчиненого злочину, особу винного, його ставлення до вчиненого й обставин справи, які пом'якшують або обтяжують відповідальність, зокрема до таких ознак можна віднести характеристику вчиненого злочину, те, чи був він вчинений одноособово чи групою осіб, вчинення злочину сталось вперше чи неодноразово, інформацію про попередній антисуспільний спосіб життя особи; вид і строк призначеного покарання, визнання вини у вчиненому злочині тощо; обставинами, що пом'якшують або обтяжують покарання, визнаються встановлені судом за конк-

ретною справою (провадженням) об'єктивні та суб'єктивні чинники, що не є ознаками конкретного складу злочину і не впливають на його кваліфікацію, проте свідчать про зниження чи підвищення суспільної небезпечності вчиненого діяння та/або особи винного, а отже, вважаються підставами для пом'якшення чи посилення покарання [9, с. 152].

Висновки. Таким чином, на сьогодні в арсеналі кримінологічної науки відповідна галузева характеристика особистості злочинця виступає визначальним інструментарієм для приросту нового наукового знання з досліджуваної проблеми того чи іншого виду злочинних виявів. Тому видається цілком виправданим аналіз результатів проведеного емпіричного дослідження особистості злочинця здійснювати, використовуючи попередньо проаналізовану схему змістовних блоків (груп) кримінологічної характеристики особистості злочинця.

Наявність повної, достовірної інформації про передумови, мотиви поведінки осіб, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, дозволяє ефективно організовувати виховну роботу з ними, запобігати порушенням режиму, досягати мети покарання, передбаченої чинним кримінальним та кримінально-виконавчим законодавством.

Список використаних джерел

1. Голина В. В. Кримінологічні та кримінально-правові проблеми боротьби з бандитизмом: соціально-правове та кримінологічне дослідження. Харків: Регіон-інформ, 2004. 210 с.

2. Никитин Д. А. Помилование: криминологический и уголовно-исполнительный анализ: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2010. 240 с.

3. Царюк С. В. Кримінально-виконавча характеристика засуджених, які відбувають покарання у виправних колоніях максимального рівня безпеки: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Дніпропетровськ, 2009. 22 с.

4. Голина В. В., Маршуба М. О. Криминологическая характеристика личности несовершеннолетнего корыстно-насильственного преступника в Украине: монография. Харьков: Право, 2014. 280 с.

5. Коновалова В. О. Юридична психологія: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. Харків: Право, 2008. 240 с.

6. Котельникова А. А. Соціально-демографічні ознаки, що впливають на розвиток злочинних форм поведінки особистості. *Молодий учений*. 2019. № 4 (242). С. 302–303. URL: <https://moluch.ru/archive/242/55924/> (дата звернення: 17.02.2022).

7. Попович О. В. Соціально-психологічна характеристика особистості злочинця. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 313–317.

8. Топольник В. Соціально-психологічна характеристика особистості крадія. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 6. С. 303–307.

9. Денисов С. Ф. Особа злочинця у кримінологічній теорії України. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2020. № 1 (22). С. 152–159.

Kovalska P.,

Senior lecturer of the Department of Cynology and Special Disciplines,
Territorially Separate Branch “Khmelnyskyi Branch of the Academy
of the State Penitentiary Service”, Khmelnytskyi, Ukraine
ORCID: 0000-0003-0578-2630

MODERN CRIMINAL CHARACTERISTICS OF PERSONALITY OF CRIMINAL SERVING SENTENCES IN PLACES OF IMPRISONMENT

Within the framework of the researched question, attention was paid to the theoretical and applied analysis and the article determined the criminological characteristics of the person serving the sentence. The expediency of using the concept “personality”, not “person” is substantiated, which will allow to take into account its psychological features and to some extent to reveal its inner world. It is determined that the legislation does not operate with the concept of “forensic characteristics of the convict”, which led to the importance of developing a unified scientific approach to this definition. We propose to understand information about the identity of the convict, his criminal behavior under the forensic characteristics of the convict, which is revealed at the initial and subsequent stages of the study of the convict during his sentence to correct and prevent new crimes. The features of the structure of the criminal’s personality are outlined, which fully cover all areas and the analysis of which allows to form a holistic view and develop a mechanism of preventive influence.

As a component of the forensic characteristics of the convict, the criminal and executive characteristics of the person serving the sentence are singled out. Within the forensic characterization of the personality of a criminal serving a sentence in a place of imprisonment, its constituent elements are considered. The position on allocation of such groups of signs concerning structure of the person of the criminal is supported: 1) social and demographic; 2) socio-psychological; 3) criminal and executive signs.

Key words: *convict, punishment, imprisonment, criminal and legal characteristic, criminological characteristic, criminal and executive characteristic, personality of a criminal.*

References

1. Holina, V. (2004), *Criminological and criminal law problems of combating banditry. Socio-legal and criminological research*, Rehion-inform, Kharkiv.
2. Nyktytn, D. (2010), *Pardon: criminological and criminal enforcement analysis*, Moscow.
3. Tsariuk, S. (2009), *Criminal-executive characteristics of convicts serving sentences in correctional colonies of the maximum level of security*, Dnipropetrovsk.
4. Holina, V. and Marshuba, M. (2014), *Criminological characteristics of the personality of a juvenile violent criminal in Ukraine*, Law, Kharkiv.
5. Konovalova, V. (2008), *Legal psychology*, Law, Kharkiv.
6. Kotelnikova, A. (2019), "Socio-demographic characteristics that affect the development of criminal behaviors", *Young scientist*, Vol. 4, pp. 302–303.
7. Popovych, O. (2012), "Socio-psychological characteristics of the offender", *Journal of Kyiv University of Law*, Vol. 2, pp. 313–317.
8. Topolnyk, V. (2018), "Socio-psychological characteristics of the theft personality", *Entrepreneurship, economy and law*, Vol. 6, pp. 303–307.
9. Denysov, S. (2020), "The identity of the criminal in the criminological theory of Ukraine", *Bulletin of the Criminological Association of Ukraine*, Vol. 1 (22), pp. 152–159.